

Samenvattingen van proefschriften

Summaries of dissertations

JACOB VAN BEELEN: *DOET DIT TOT MIJN GEDACHTENIS. EEN ONDERZOEK NAAR DE RELATIES TUSSEN AVONDMAAL EN AMBT: OVER AVONDMAALSMIJDING VAN AMBTSDRAGERS EN HET PROBLEEM VAN DE BEDIENING*, LEIDEN: GROEN, 1996.

Promotie op 31 januari 1996, Rijksuniversiteit te Leiden.

Probleemstelling

In 1986 verscheen een herderlijk schrijven namens de generale synode van de Nederlandse Hervormde Kerk, getiteld *Ambt en avondmaalsmijding*. Al eerder waren er problemen in de kerk geweest over ambtsdragers, die niet aan het avondmaal deelnamen. Bij hun verkiezing of herverkiezing werden klachten ingediend, die volgens het herderlijk schrijven gehonoreerd moesten worden, daar ambt en avondmaal zo nauw aan elkaar verbonden zijn, dat niet-deelnemers niet tot de mogelijkheden behoort. In de dissertatie wordt niet alleen gevraagd naar de geldigheid van de gebruikte argumenten pro of contra deze opvatting, maar komt de avondmaalsmijding van ambtsdragers tevens in het bredere verband te staan van de mijding door gemeenteleden in het algemeen. Wanneer speciale aandacht aan de ambtsdragers wordt gegeven, zoals in het herderlijk schrijven gebeurt, kunnen we niet om de vraag heen, hoe ambt en avondmaal aan elkaar verbonden zijn. Dit spitsen we toe op de bediening van het avondmaal door een geordineerd ambtsdrager.

We spreken nu eerst over de avondmaalsmijding door gemeenteleden en zien vervolgens naar de band tussen avondmaal en ambt, en of er reden is om voor de ambtsdrager andere normen te gebruiken dan die gelden voor de niet-ambtsdrager in de gemeente. Ten laatste zien we naar de praktische gevolgen van de resultaten van het onderzoek.

Avondmaalsmijding

Al vroeg in de kerkgeschiedenis zijn er sporen van avondmaalsmijding te ontdekken, maar eerst in de Middeleeuwen krijgt deze een zodanige omvang, dat er door kerkelijke vergaderingen en theologen over gesproken wordt. Eén van de oorzaken van de groei van mijding is te vinden in de ontwikkeling van de leer van de transsubstantiatie. De verandering van brood en wijn in heilig lichaam en bloed van Christus geeft een drempel voor velen om daadwerkelijk aan het sacrament deel te nemen. Daarnaast is de scheiding van clerus en leken van invloed. Deze scheiding wordt zichtbaar in de kerken door de komst van het koorhek, dat het schip van de kerk, waar de gelovigen aanwezig zijn, afsondert van het koor, waar de priester de heilige verrichtingen voltrekt en brood en wijn op zijn woord geheiligd worden. Men moet een afstand overbruggen om ter communie te gaan. Bovendien is er de voorwaarde van de biecht, omdat men niet in staat van doodzonde kan deelnemen.

Ten laatste noemen we de opkomende gedachte dat er naast het sacramentele eten ook een geestelijk eten kon zijn. Sommige mystici, zoals Wessel Gansfort, stelde het laatste boven het eerste. Sacramenteel eten is van de priester afhankelijk, maar geestelijk eten kan men rechtstreeks. Bovendien is persoonlijk sacramenteel eten niet beslist nodig. Kerkelijke gezagsdragers uit die tijd stellen dat het genoeg is om te communiceren door de priester die als middelaar optreedt. Als hij eet en drinkt, dan is dat ten behoeve van de hele gemeenschap.

Het bovenstaande werkt door in zowel de Rooms-Katholieke Kerk als in protestantse kerken. De latere Rooms-Katholieke Kerk probeert de mijding tegen te gaan getuige de uitspraken van o.a. Trente en de huidige paus Johannes Paulus II. In de protestantse kerken liggen de meningen verdeeld, maar meestal wordt de mijding door de kerkelijke vergaderingen negatief beoordeeld. Daarin volgen zij de reformatoren. Luther spreekt van luie christenen, wanneer men niet deelneemt. Wie geen honger voelt, heeft de maaltijd nog meer nodig dan wie de

honger wel voelt. Zwingli ziet het als een plicht om deel te nemen. Wie zonder geloof eet, eet zich weliswaar een oordeel, maar wie zonder geloof ook nog eens niet deelneemt, maakt het alleen maar erger. Calvijn heeft nog het meeste oog voor de innerlijke strijd van mensen en hij raadt ze aan op Gods genade te wachten, maar vooral niet te berusten in de mijding.

In de volgende eeuwen zijn het met name de bewegingen in de protestantse kerken, welke aandringen op levensheiliging, die teleurgesteld door het geestelijk gehalte van de gemeenten, aandringen op strengere eisen bij de avondmaalsgang. Hierbij wordt gebruik gemaakt van de argumenten die in de Middeleeuwen van invloed waren op de avondmaalsdeelname.

Zowel voor als na de Reformatie speelt één bijbeltekst een belangrijke rol. Men kan zich volgens 1 Korinthe 11 namelijk een oordeel eten en drinken, als men het lichaam van Christus niet onderscheidt. Uit angst voor dat oordeel achten velen het verstandiger om niet deel te nemen.

Nader onderzoek van deze tekst (naast andere gedeelten van het Nieuwe Testament) laat zien, dat in de gemeenten van de eerste eeuw na Christus de avondmaalsmijding niet voorkwam. Het is ook niet de bedoeling van Paulus om mensen van het avondmaal af te houden, maar het gaat hem op de juiste manier van vieren. In de verdeelde gemeente van Korinthe heerste liefdeloosheid, die niet alleen gevolgen had voor de onderlinge verhoudingen, maar tevens de band met Christus onder druk zette. Paulus gebruikt hierbij op typische wijze het begrip *sóma tou kuriou*. Wanneer hij spreekt over het lichaam van Christus, dan heeft dat voor hem de dubbele betekenis van het lichaam, dat is gekruisigd en opgestaan, en de gemeente van Christus. Een breuk tussen de leden van de gemeente heeft onmiddellijk gevolgen voor de relatie met Christus zelf. Voor Paulus ligt de oplossing niet in het wegblijven van het avondmaal. De mogelijkheid komt bij hem niet op. De kwaal ligt niet in het avondmaal, maar in de onderlinge verhoudingen, in het kwaad dat de gemeente teistert. Wanneer deze kwaal wordt weggenomen, is de avondmaalsviering zuiver. Daarom zal men zichzelf beproeven en alzo eten en drinken (11, 28), namelijk op de juiste wijze in de liefde. Wanneer dat niet gebeurt, beoordeelt God de gemeente (11, 31-32) en komt zijn oordeel over haar (11, 30).

In het volgende zullen we zien, dat de ambtsdrager in de deelname aan het avondmaal geen bijzondere plaats inneemt en derhalve het argument dat in ieder geval de ambtsdrager krachtens het ambt moet deelnemen niet opgaat.

Bediening

In de kerken kunnen we een viertal stromingen onderscheiden wat betreft het al dan niet optreden van een bedienaar van het avondmaal. We noemen ze met de argumenten, die gebruikt worden, hoewel ze niet bij allen aangetroffen worden. Een argument komt in de regel in de vier stromingen terug: er zijn bijbelteksten die de respectievelijke standpunten zouden ondersteunen.

1. Alleen de ambtsdrager mag het avondmaal bedienen.

- De goede orde vereist dat een geordineerd ambtsdrager het avondmaal bedient. Wie leiding geeft in de gemeente, die bedient ook de sacramenten.
- Vanwege de apostolische successie kan alleen de geordineerde ambtsdrager dit doen.
- Woord en sacrament zijn ten diepste één; daarom bedient één en dezelfde voorganger beide.
- Het kerkelijk ambt fungeert als verbinding tussen verschillende gemeenten. Binnen de gemeente is het het centrum voor de eenheid. Deze eenheid vindt een hoogtepunt in de sacramentsviering.
- Het ambt laat zien dat de maaltijd van Christus is. Hij heeft de leiding. De ambtsdrager is zijn representant. In die hoedanigheid vervult de ambtsdrager een middelaarsfunctie tussen Christus en zijn gemeente. Sommigen gaan verder en stellen, dat de ambtsdrager handelt *in persona Christi*.
- Het ambt is constitutief voor de kerk. De gemeente en dus ook het avondmaal kan niet zonder de ambten.
- De traditie: de praktijk van de vroege kerk laat al zien, dat genoemde regel de juiste is.

2. In noodgevallen mogen ook anderen dan de geordineerde ambtsdragers het avondmaal bedienen.

- Gewoonlijk bedienen geordineerde ambtsdragers, maar deze regel hoort thuis in het *ius humanum* en daarom kan men ervan afwijken.
- Er kunnen noodsituaties optreden waarbij de regel wijken moet. De afwezigheid van een ambtsdrager mag nooit mensen hinderen om het avondmaal te ontvangen.
- In noodsituaties kan men terugvallen op het priesterschap aller gelovigen om een sacramentsbediening toch te doen plaatsvinden.

3. Er zijn wel geordineerde ambtsdragers, maar zij hebben niet als taak het avondmaal te bedienen, of:

4. Er zijn in de gemeente geen ambten aanwezig. De argumenten van beide stromingen kunnen samengenomen worden.

- Bij de gemeente als gemeenschap ligt de ambtelijke bevoegdheid. Men duidt deze bevoegdheid aan met 'het algemeen priesterschap aller gelovigen'. De gemeente heeft het recht om eventueel een voorganger bij de viering te benoemen.
- De viering van het avondmaal is een handeling van de gemeente. De gemeente breekt het brood. Zij verkondigt de dood van Jezus Christus.
- De Heilige Geest legt de band tussen Christus en zijn gemeente zonder bemiddeling van het ambt. Het ambt heeft hooguit een hulp- of ondergeschikte taak.

Vele van bovengenoemde argumenten zijn ontleend aan de traditie waarin men staat. Men kan deze traditie voor canoniek verklaren, waardoor het gesprek tussen de tradities bij voorbaat op dit punt onmogelijk wordt. Anderzijds kan men, daar binnen de vier stromingen het Schriftbe-roep telkens terugkomt, vragen naar de exegese van de genoemde teksten en zien of er in de oorsprong van het avondmaal al dan niet sprake van bediening geweest kan zijn.

We moeten het doen met weinig teksten. Bijkomende complicatie is, dat er over het kerkelijk ambt zelf geen duidelijke uitspraken zijn, laat staan dat het meteen duidelijk is hoe een eventueel ambt bij de avondmaalsviering heeft gefunctioneerd.

De drie synoptici geven de laatste maaltijd van Jezus met zijn leerlingen weer. Of hier sprake is van een joodse paasmaaltijd en hoe de verbindingen dan zouden zijn, is omstreden, hoewel er enig verband moet zijn volgens Lukas 22. Alleen Lukas noemt expliciet een herhalingsbevel: "doet dat tot Mijn gedachtenis". Van belang voor ons is, waarop het "doet dat" slaat. Is dat een bevel om het avondmaal te houden of een bevel om het te bedienen of beide? Als het uitsluitend een bevel om te bedienen is, dan zegt Lukas iets wezenlijks anders dan Mattheüs en Marcus. In Marcus 14, 22 horen we Jezus zeggen: "Neemt, eet, dat is Mijn lichaam". Daar ligt de nadruk op het ontvangen en eten, en is er geen sprake van een bevel tot uitdelen.

Wanneer de gegevens elkaar zouden aanvullen en we moeten denken aan een bevel om het avondmaal te bedienen en te houden, dan is onduidelijk waarom de bediening aan een kleinere groep is voorbehouden dan de deelname. Of men moet zo consequent zijn, dat men zegt dat alleen de bedienaar deelneemt en door de bedienaar ook de overige gelovigen. Wie daarentegen uitsluitend aan een bevel tot het houden van het avondmaal denkt, een bevel dat tot alle gelovigen is gericht, stuit niet op bovengenoemde problemen en ontdekt de continuïteit van deze en de andere teksten in het Nieuwe Testament.

In Handelingen 6 zou het dienen van de tafels kunnen duiden op een bediening, ware het niet dat het hier gaat om de verzorging van de weduwen in de gemeente. Elders in Handelingen komen we de term "breken van het brood" tegen. Dit brood breken duidt op een gezamenlijke maaltijd van de gemeente. In Handelingen 20 komt men bij elkaar om brood te breken. Als van Paulus wordt gezegd dat hij het brood breekt, ontbreekt elke aanduiding dat hij ook uitdeelde, wat voor de bediening essentieel is. Zo is de situatie ook in de gemeente van Korinthe. In 10, 16-17 komen we voor dezelfde vragen te staan als in Lukas 22. "Wij" breken het brood. Dat is een gemeenschap aan het lichaam van Christus. En "wij", de velen, zijn één lichaam, omdat we allen deelhebben aan het ene brood. Ook hier dient men consequent te zijn. Men kan niet zeggen: die het brood breken zijn de bedienaren, maar de velen van vers 17 slaat op de hele gemeente. Het brood breken is ook geen uitdelen, maar juist delen met elkaar. Men kan vervolgens kiezen voor de optie, dat zowel in vers 16 als in 17 de bedienaren, de

geestelijken worden bedoeld. Dat maakt de kerk als lichaam van Christus gelijk aan de geestelijke stand. Dit weersprekt echter andere gedeelten uit deze brief, waaronder hoofdstuk 12 (zie 12,27).

Dit sluit echter niet uit, dat er leiding gegeven wordt bij de viering. Dat is echter iets anders dan bediening, waarin de deelnemers van de handelingen van een ambtsdrager afhankelijk worden om het avondmaal te kunnen houden. Al in de vroege kerk komt een ontwikkeling op gang, die deze afhankelijkheid wel insluit. De eerste sporen treffen we aan bij Ignatius van Antiochië. Dat zijn visie op het ambt geen algemeen gedachtengoed was, blijkt uit bijvoorbeeld de Didachè.

Uit 1 Korinthe 11 komt tevens naar voren, dat het avondmaal van Jezus Christus een maaltijd is. Het veelal gemaakte onderscheid tussen *agapè* en sacrament blijkt door de tekst zelf niet gebruikt te worden. Hetzelfde geldt voor de Didachè. Wie daar wel het onderscheid hanteert, komt exegetisch voor grote problemen te staan.

Paulus noemt de maaltijd, die de gemeente houdt, *kuriakon deipnon*. Door de misstanden in Korinthe kun je daarvan echter niet spreken in die gemeente. De reden ligt niet in het eten en drinken met elkaar, maar juist in het niet met elkáár willen eten en drinken. Daarom laat Paulus aan de hand van de inzettingswoorden zien wat avondmaal houden betekent en welke gevolgen de avondmaalsgemeenschap heeft voor de omgang met elkaar, omdat de relatie met Christus onmiddellijk in het geding is.

De exegese brengt ons tot de conclusie dat het avondmaal in de kerken de continuïteit met de nieuw-testamentische maaltijd verliest als:

- Het centrale begrip gemeenschap (*koinónia*) weinig of geen nadruk ontvangt. Het gaat in het avondmaal om gemeenschap met Christus en zijn gemeente.
- Het avondmaal wordt bediend en niet door de kerk wordt gevierd, die als geheel handelt in het ontvangen van de gave van de maaltijd van Christus.
- Er niets in het avondmaal herinnert aan het maaltijdkarakter.

Praktische gevolgen

Meer dan nu het geval is, zal het maaltijdkarakter de vormgeving van het avondmaal bepalen. Dit heeft consequenties voor de inrichting van kerkgebouwen en andere plaatsen van samenkomst. Eten is niet een klein stukje brood gebruiken, maar een maaltijd samen delen als gave van Christus in gedachtenis aan zijn overgave in de dood. Om dat laatste niet te laten verdwijnen achter een gezellig samenzijn is het nuttig zo niet noodzakelijk de inzettingswoorden een plaats te geven. De maaltijd vindt plaats in een samenkomst van de gemeente, waarin ook gebeden, gezongen en naar de Schriften geluisterd wordt.

Bij de maaltijd zal er orde zijn, maar geen ambtsdrager of ander gemeentelid treedt op als plaatsvervanger van Christus. Hij is de gastheer, die rechtstreeks zijn gemeente ontmoet.

Brood breken is in de nieuwtestamentische tijd een aanduiding voor het delen van de maaltijd met elkaar. Men dient zich derhalve niet te fixeren op brood en wijn. De maaltijd mag meer omvatten, hoewel soberheid gezien het doel van het eten en drinken op zijn plaats is.

Het proefschrift vat de conclusies samen in kerkrechtelijke formuleringen, die ook invloed hebben op de liturgische vormgeving. Degene die hier van belang zijn luiden als volgt:

- De gemeente van Christus viert regelmatig (hier kan een tijdsbepaling gegeven worden: wekelijks, maandelijks, e.d.) het avondmaal om zijn dood te verkondigen.
- Het avondmaal is een maaltijd waarin dagelijks voedsel wordt gebruikt.
- Deze maaltijd van het nieuwe verbond laat de gemeenschap zien die de gemeenteleden met Christus en elkaar hebben.
- Degenen die verantwoordelijk zijn voor de goede orde in de samenkomsten van de gemeente, zien toe dat zij die zich buiten de gemeente hebben gesloten en derhalve onder tucht geplaatst zijn, aan het avondmaal niet deelnemen, tenzij zij tot inkeer gekomen zijn en opnieuw in de gemeenschap worden opgenomen.
- Degene die leiding heeft bij de maaltijd, zorgt ervoor dat het bijzondere van deze maaltijd naar voren komt doordat de inzettingswoorden worden uitgesproken.
- De viering van het avondmaal is noodzakelijk om als gemeente de dood van Jezus Christus te verkondigen in de wereld.

- Zij die om redenen van persoonlijke heilonzekerheid niet aan het avondmaal deelnemen, worden pastoraal begeleid. Zij worden gewezen op plaats en betekenis van het avondmaal als onderdeel van het leven van de gemeente.
- De gemeente toetst haar opvattingen en praktijken aan de Heilige Schrift.

PAULUS MARIE HENSELS: *SACRAMENTUM EN ZIJN SYNONIEMEN IN DE MYSTAGOGISCHE KATECHESEN VAN AMBROSIOUS* (UTRECHT: ELINKWIJK, 1995) 312 P., ILL., ISBN 90-73446-52-X.

Promotie op 20 oktober 1995, Universiteit Utrecht.

In deze dissertatie staat het woord *sacramentum* in Ambrosius' *De sacramentis* en *De mysteriis* centraal.

Aangezien de oudchristelijke term *sacramentum* in filologisch opzicht problematisch is, leek het ons zinvol om aan deze kwestie een inleidend hoofdstuk te wijden. Hierin nu komen wij tot de conclusie dat het christianisme *sacramentum* als een doelbewuste vertaling door Noordafrikaanse bijbelvertalers van het nieuwtestamentische *mysterion* in de synoptische evangeliën is op te vatten. Aan het woord *sacramentum* ter weergave van *mysterion* kleefden in vergelijking met andere vertaalmogelijkheden nog de minste bezwaren. Een uiteenzetting over de etymologie van het woord *sacramentum* bleek hierbij in menig opzicht verhelderend te werken. Aan het eind van het hoofdstuk wordt een schets gegeven van de belangrijkste betekenissen van *sacramentum* in de oudchristelijke Latijnse literatuur tot en met Augustinus.

In het tweede inleidende hoofdstuk is een schets gegeven van de mysteriegodsdiensten in het westelijk deel van het Romeinse Rijk. De inwijding in het christendom ten tijde van Ambrosius ademde een zelfde religieuze sfeer als die der pagane inwijdingscultussen. Tegen deze achtergrond bezien krijgen de meervoudsvormen *sacramenta* en *mysteria* in de betekenis 'inwijding(sritus)' in de twee bestudeerde werken van Ambrosius een rijkere, genuanceerdere gevoelswaarde. Ook de woordkeus of juist het ontbreken van bepaalde woorden en formuleringen in een aantal passages van met name *De mysteriis* kan door de *arcani disciplina*, die zonder de mysteriegodsdiensten ondenkbaar zou zijn, worden verklaard. In *De mysteriis*, dat voor publicatie bestemd was, komen bijvoorbeeld de woorden *panis* en *vinum* ter aanduiding van de eucharistische gaven niet voor, omdat voor de niet-ingewijden geheim werd gehouden dat deze gaven zich op het altaar bevonden. In *De sacramentis*, dat mondeling onderricht alleen bestemd voor de besloten kring der pas ingewijden bevatte, worden brood en wijn in de uitleg juist wel genoemd. Aan het eind van dit hoofdstuk wordt nader ingegaan op de omvang en de verspreiding van de belangrijkste mysteriegodsdiensten in het Romeinse Rijk. De vraag of deze godsdiensten ten tijde van Ambrosius voldoende aanhang hadden om te kunnen zeggen dat zij in religieus opzicht de tijdgeest weerspiegelden, wordt in bevestigende zin beantwoord.

Het derde hoofdstuk bestaat uit een betekenisanalyse van het woord *sacramentum* en zijn belangrijkste synoniem *mysterium* in de beide genoemde werken. De bevindingen van dit onderzoek zijn verwerkt in de schema's aan het eind van dit hoofdstuk. De overkoepelende betekenis van de meervoudsvormen *sacramenta* en *mysteria*, waaruit de andere betekenissen zijn af te leiden, is 'inwijding(sritus)'. De eigenlijke inwijdingsmomenten zijn het ontvangen van het doopsel en het voor de eerste maal deelnemen aan de eucharistie; hierdoor worden de betekenissen 'doopsel' en 'eucharistie' begrijpelijk. Ingewijd worden wil zeggen deelgenoot worden van de geheimen bij uitstek; *sacramenta* en *mysteria* betekenen daarom naast 'inwijding' ook 'geheimen'. Vervolgens kunnen zij ook in ruimere zin voor geheimen en ook in het enkelvoud voor geheim worden gebruikt. Een geheim uit het Oude Testament dat verwijst naar een geheim in de periode van het Nieuwe Testament krijgt vanzelf de betekenis 'vooraafbeelding'. De andere betekenissen die in de schema's worden genoemd, zijn nadere specificaties van deze hoofdbetekenen.

In hoofdstuk IV worden vooral *caelum/caelestis*, *fides* en *altare* besproken, die in woordverbinding met *sacramentum* voorkomen. Ook het woord *apertio* dat enkele malen in de